

عصر طلایی «بالاخیابان»

نمایی از بالاخیابان (بخشی که اکنون خیابان شیرازی است) در دوره پهلوی اول- عکاس: علی آریبا

تصویری از دروازه بالاخیابان در دوره قاجار

یافتن مذهب شیعه و تسهیل سفر زیارتی، توسعه زیرساخت‌ها را ضروری می‌کرد؛ بنابراین، تأسیس خیابان مشهد به طول تقریبی ۲/۹ کیلومتر، گامی در راستای یک تغییر همه‌جانبه و اساسی بود. بخش عمده این مسیر راهبردی که عملاً شهر را به دو قسمت تقسیم می‌کرد، در جبهه غربی حرم رضوی قرار می‌گرفت و چون این بخش، ارتفاع بیشتر داشت، آن را بالاخیابان نامیدند و در تاریخ شهر مشهد، با همین نام شناخته شد؛ هرچند که در ادوار گوناگون، نام‌هایی مانند مظفریه، نادری و شیرازی بر آن نهادند اما مشهدی‌ها آن را با همان نام نخستین، یعنی بالاخیابان در حافظه تاریخی خود ثبت و ضبط کرده‌اند.

مرضیه ترابی | خیابان مشهد، چهارمین خیابانی بود که در ایران ساخته شد. به‌ظاهر پیش از این شهر، شهرهای هرات، قزوین و اصفهان صاحب خیابان شده بودند؛ گذرهایی عریض و آبرومند که معمولاً نهر آبی در میانه آن‌ها جاری بود و با گل، گیاه و درخت تزئینشان کرده بودند. خیابان مشهد در سفر سال ۱۰۱۰ قمری (۹۸۰ خورشیدی) شاه عباس یکم پا گرفت (بنای خیابان در سال ۱۰۲۱ قمری (۹۹۱ خورشیدی) به پایان رسید). فرمانروای مقتدر صفوی بعد از غلبه بر ازبکان، به نذر خود عمل کرد و مسیر اصفهان تا مشهد را با پای پیاده در ۲۸ روز پیمود؛ سفری زیارتی که سرآغاز تغییراتی عمده در بافت شهری مشهد و الگوی توسعه اماکن متبرکه حرم رضوی بود. تا پیش از آن، شهر مشهد شامل بافتی متراکم و نامنظم می‌شد که به‌مرور زمان در اطراف حرم مطهر پدید آمده و تا پنجاه سال پیش از سفر شاه عباس یکم، اصلاً فاقد باروی مناسب و ساختارهای دفاعی بود.

هرچند پیش از آن و در دوره تیموریان و عهد سلطان حسین بایقرا، با تمهیدات و تلاش امیرعلیشیرنوبی، برخی از مشکلات زیرساختی مانند آب مورد نیاز مشهد تا حدودی رفع شده بود، افزایش مداوم جمعیت شهر، به‌ویژه بعد از رسمیت

«بالاخیابان» در نقشه‌ها و اسناد مشهد

بالاخیابان اولین خیابان مشهد است اما پیش از آنکه بخواهیم درباره بالاخیابان و تغییرات تاریخی آن صحبت کنیم، بد نیست شناسایی مختصری درباره نام‌گذاری کوچه‌ها و موقعیت اماکن آن‌ها از سال ۱۲۴۶ خورشیدی تا حدود یک قرن بعد داشته باشیم. این شناسایی با اتکا به اسنادی صورت می‌گیرد که در هر دوره به‌طور مجزا تهیه و تنظیم شده است. در تصاویر زیر سه نقشه از مشهد را در دوره‌های مختلف می‌بینید که موقعیت بالاخیابان که خیابان شیرازی امروز بخشی از آن است، نشان داده شده و از وضعیت این خیابان براساس کتاب «گزارش مکتب شاپور» گفته‌ایم.

نقشه راهنمای شهری

سال ۱۳۳۳ خورشیدی

ضلع جنوبی: کوچه سنگ‌تراش‌ها، دالان ملک، درمانگاه رازی، کوچه چهارباغ، خیابان شاهرضا، کوچه شیخ عبدالحسین، کوچه گل‌گاه، کوچه باغ‌منبع، کوچه آبشارها

ضلع شمالی: کوچه جعفر، کوچه شیخ، کوچه صابون‌پزها، کوچه آب‌میرزا، کوچه باغ‌نادری، کلانتری ۱۰۳، اداره ثبت اسناد، کوچه نو، کوچه کاملی

گزارش مکتب شاپور

سال ۱۳۱۲ خورشیدی

ضلع جنوبی: کوچه میرزاشهاب، کوچه چراغ‌برق، تیمچه سنگ‌تراش‌ها، کوچه ملک، خیابان شاهرضا، کوچه قونسلگری، کوچه شیخ عبدالحسین، کوچه باغ‌عنبر، کوچه افشارها

ضلع شمالی: کوچه شیخ محمدتقی، کوچه حوض آصف‌الدوله و باغ سالار که الگوی چهارباغ سنتی ایرانی را داشتند و عموماً موقوفه آستان قدس رضوی محسوب می‌شدند، برخی از تأسیسات متعلق به آستانه، در فضای مربوط به همین باغ‌های ایرانی و قدیمی ساخته شده بود، تأسیساتی مانند دارالشفای حضرتی که در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه از حاشیه بازار مشهد و مجاورت مسجد گوهرشاد به بالاخیابان اختصاص یافت و شکل بسیار آبرومندی به خود گرفت. در دوره پهلوی اول و برای ساخت خیابان شاهرضا، بخش‌هایی از باغ قدیمی آستانه تخریب و به‌تدریج، باغ‌های دیگر نیز از روی نقشه بالاخیابان محو شد و جای خود را به ساختمان‌هایی که عمدتاً تجاری بودند، سپرد.

● باغ‌های «بالاخیابان»

یکی از جاذبه‌های بسیار چشم‌نواز بالاخیابان که تا اواخر دوره قاجاریه همچنان وجود داشت و نمادی برای این خیابان مصفا محسوب می‌شد، باغ‌های متعددی بود که در حاشیه آن قرار داشت، باغ‌هایی مانند باغ آصف‌الدوله و باغ سالار که الگوی چهارباغ سنتی ایرانی را داشتند و عموماً موقوفه آستان قدس رضوی محسوب می‌شدند، برخی از تأسیسات متعلق به آستانه، در فضای مربوط به همین باغ‌های ایرانی و قدیمی ساخته شده بود، تأسیساتی مانند دارالشفای حضرتی که در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه از حاشیه بازار مشهد و مجاورت مسجد گوهرشاد به بالاخیابان اختصاص یافت و شکل بسیار آبرومندی به خود گرفت. در دوره پهلوی اول و برای ساخت خیابان شاهرضا، بخش‌هایی از باغ قدیمی آستانه تخریب و به‌تدریج، باغ‌های دیگر نیز از روی نقشه بالاخیابان محو شد و جای خود را به ساختمان‌هایی که عمدتاً تجاری بودند، سپرد.

بد نیست یادآوری کنیم که بنای چهارباغ که میراث دوره تیموری محسوب می‌شود در دوره نادرشاه، به‌عنوان مرکز اداره همه‌ایران تعیین شد، در حاشیه و نزدیک بالاخیابان قرار داشت.

بالاخیابان از ابتدای تأسیس، به‌تدریج بر روی بافت اداری و زیستی مشهد هم تأثیر مستقیم گذاشت و محله‌ای با نام بالاخیابان در جنوب محله نوغان و شمال محله‌های سراب و سرشور با محوریت این خیابان مجلل شکل گرفت؛ محله‌ای که در قسمت غربی، به‌دلیل تراکم فضاهای سبز کاملاً متمایز از دیگر محلات بود و طبق روایت مهدی سیدی در مقدمه کتاب نفوس ارض اقدس، تنها محله سراب در زمینه فضای

جنوبی دروازه ساعت حرم رضوی همچنان برقرار مانده است. در متن این کتیبه می‌خوانیم: «مثل هذا فلیعمل العالمون. در عهد دولت جاوید مدت اعلیحضرت اقدس اسلامیان پناه... مظفرالدین‌شاه قاجار و اوان صدارت حضرت مستطاب اجل امجد اشرف افخم اکرم میرزا علی اصغرخان صدراعظم مدظله‌العالی این چاکر دربار معدلت مدار و حاجب آن آستان قدس سرکار فیض آثار محمد رضا صدیق الدوله متولی‌باشی برحسب امر ق‌در قدر ملوکانه به تعمیر م‌ظیف (مهمان‌سرا) و صحنین مبارک و نهر خیابان علیا و سفلی و احدات طاحونه (آسیاب) و چراغ‌ها و طارمی‌های (ترده‌های) کنار نهر پرداخت و به خیابان مظفریه موسوم ساخت فی شهر رجب‌المرحب ۱۳۱۷. کتبه محمد الموسوی صنع‌التولیه.» پیش از این تاریخ نیز در سال ۱۲۸۳ قمری، میرزا محمد خان سپهسالار مسیر بالاخیابان را با ایجاد طاق‌های نصرت و آجری تزئینی آراست.

گزارش این تغییرات را نوروزعلی بسطامی در فردوس التواریخ آورده است و نشان از پیوستگی مرمت در این مسیر پرتردد دارد. در دوره نیابت تولیت محمدولی‌اسدی، ظاهر بالاخیابان دوباره دچار تغییر شد، دکه‌های ساخته‌شده بر روی نهر خیابان را برچیدند و با وسیع کردن فضای دو طرف، محیط برای استفاده بهتر و بهینه فراهم شد.

در همین دوره بود که نخستین خودروهای شهر مشهد، مشغول تردد در مسیر بالاخیابان تا میدان ارگ شدند و بعدها، نخستین اتوبوس‌های خطوط شرکت اتوبوس‌رانی مشهد (شرکت واحد) نیز حرکت خود را از مبدأ فلکه حضرت به سمت میدان ارگ، با عبور از بالاخیابان تکمیل کردند.

● تغییر در پهنای «بالاخیابان»

پهنای بالاخیابان در دوره صفویه بیشتر از دوره قاجار و اوایل پهلوی بود. در دوره‌های متأخرتر، مغازه‌های دو طرف به داخل خیابان پیشروی کرده و حتی روی نهر خیابان پل زده و دکه ساخته بودند. در دو طرف نهر، درختانی کاشته بودند که در طول زمان، رشد کرده و به نمونه‌های تناوری تبدیل شده بود. گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است که در برخی سال‌ها و به‌دلیل شیوع خشک‌سالی، بخشی از این درختان خشک می‌شد و به‌ناچار آن‌ها را قطع می‌کردند. خانه‌های ساخته‌شده در دو طرف بالاخیابان، چنان‌که هنوز هم نشانه‌هایی از آن‌ها می‌توان یافت، اغلب دارای ماهتابی بودند؛ نوعی بالکن یا تراس که به‌سوی بیرون خانه و بر روی پیاده‌رو ساخته می‌شد و فضای محدودی برای نشستن یکی دو نفر داشت.

● توسعه تزیینات «بالاخیابان»

بالاخیابان تا حدود سال ۱۲۷۰ قمری، فاقد کف پوش مصنوعی بود و به‌صورت خاکی مورد استفاده مردم قرار می‌گرفت اما در این سال، به همت میرزا فضل... خان وزیرنظام، نایب‌التولیه وقت آستان قدس رضوی، کف آن با آجر و ساروج پوشانده شد و شکلی بسیار زیبا و آبرومندانه به خود گرفت. در دو طرف نهر نیز ترده‌های مستحکمی برای محافظت عابران از سقوط و نیز افزایش زیبایی محیطی نصب شد. با این حال، در دهه‌های بعد کار مرمت بالاخیابان پیوسته ادامه داشت و گاه در همین تعمیرات، نام و عنوان آن دچار تغییر می‌شد. یکی از مشهورترین اسنادی که می‌توان در این زمینه ارائه کرد، کتیبه ورودی صحن عتیق از مسیر بالاخیابان است که امروز در ضلع

چند نمای دیگر از تزیینات کاشی‌کاری بر دیوارهای خیابان شیرازی، این نماها از سال ۱۳۸۴ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده است

نمایی از حجره‌های قدیمی در خیابان آیت‌ا... شیرازی

تابلوی خیابان نادری، خیابان آیت‌ا... شیرازی (امروز)